

Δημήτρης Θ. Κατσαρής

Ο «άθεος» Νικόλαος Γ. Πολίτης

Στις 21 Απριλίου 1903 ο Νικόλαος Πολίτης ως Πρόεδρος της Επιτροπείας των κριτών των ιστορικών και φιλολογικών μαθημάτων και εντεταλμένος κριτής των υποβληθεισών προς έγκρισιν, σύμφωνα με τον προκηρυχθέντα από το Υπουργείο Παιδείας διαγωνισμό του 1902, Νεοελληνικών Αναγνωσμάτων, είκοσι σχεδόν χρόνια μετά τον Ιούνιο του 1884, όταν ως τμηματάρχης της Μέσης Εκπαίδευσης εισήγαγε για πρώτη φορά το μάθημα των Νέων Ελληνικών στις τρεις τάξεις του ελληνικού σχολείου¹, προβαίνει σε μια πολύ ενδιαφέρουσα ανασκόπηση της πορείας του μαθήματος, συνομολογώντας κατ' ουσίαν την ανάγκη να επέλθουν βελτιωτικές αλλαγές στον τρόπο επιλογής της γνωστικής ύλης αλλά και στο περιεχόμενό της. Γράφει, μεταξύ άλλων, ο Ν. Γ. Πολίτης στην έκθεση, που παρέδωσε ως εισηγητής στον υπουργό Παιδείας:

...Η σύνταξις χρηστομαθείας εκ τεμαχίων άλλων παρὰ τὰ ὀριζόμενα ἐν τῷ προγράμματι τοῦ 1884 οὐδαμῶς ἀντίκειται εἰς τὰ κεκανονισμένα περὶ τῆς διδασκαλίας τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς σχολείοις. Τὸ Β. Διάταγμα τῆς 9 Σεπτεμβρίου 1897, κελεῦον νὰ γίνεταί ἡ ἀνάγνωσις τεμαχίων νεωτέρων Ἑλλήνων λογογράφων καὶ ποιητῶν «ἐκ καταλλήλου χρηστομαθείας», ἀφῆκεν εἰς τοὺς ἐκδότας πλήρη ἐλευθερίαν ἐκλογῆς καὶ κατατάξεως τῆς ὕλης. Καὶ ἡ διάταξις αὕτη ἔχει ὀρθῶς. Εἰκοσαετία σχεδὸν παρήλθεν ἀπὸ τῆς συντάξεως τοῦ προγράμματος, δι' οὗ τὸ πρῶτον εἰσῆχθη καὶ εἰς τὰ ἑλληνικὰ scho-

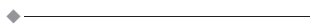
1. Β.Δ. 23.6.1884, ΦΕΚ 267(Μέρος Β')/27.6.1884, Στέφανος Μ. Παρίσις, *Ἀνωτέρα καὶ Μέση Ἐκπαίδευσις, ἥτοι συλλογὴ τῶν διεπόντων τὴν Ἀνωτέραν καὶ Μέσην Νόμων, Β. Διαταγμάτων καὶ ἐγκυκλίων τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαίδευσσεως Ὑπουργείου ἀπὸ τοῦ 1833-1884*, τόμ. Α', ἐκ τοῦ τυπογραφείου «Ὁ Παλαμίδης», ἐν Ἀθήναις 1884, σ. 495-507.

λεϊα ἢ διδασκαλία τῆς νῦν γραφομένης γλώσσης. Ἐκτοτε δὲ πολλὰ ἱστορικὰ καὶ λογοτεχνικὰ ἔργα ἐδημοσιεύθησαν καὶ ἡ πείρα τῆς διδασκαλίας καλὴ καὶ ἐπιμελεστέρα μελέτη τῶν πρότερον γραψάντων ἠδύνατο νὰ καθοδηγήσῃ εἰς εὐστοχωτέραν ἐκλογὴν κειμένου. Ὁ εἰσηγητὴς τουλάχιστον τῆς ἀνὰ χεῖρας ἐκθέσεως, ὅστις διευθύνων κατὰ τὸ 1884 τὸ Τμῆμα τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως συνέταξε τὸ σχέδιον τοῦ προγράμματος, ὁμολογεῖ ὅτι πολλὰς θὰ ἔφερεν μεταβολὰς εἰς τὴν ἀναγραφὴν ἐκείνων τῶν τεμαχίων, ἃν ἐπρόκειτο νὰ καταρτίσῃ αὐτὴν σήμερον².

Εἰλικρινές ἀπολογιστικὸ σημεῖωμα, θαρρετὴ παραδοχὴ τῆς ορθότητος τῶν μεταβολῶν που ἐπὶβλῃαν στοὺς ὅρους συλλογῆς καὶ ἐπιλογῆς τῶν κειμένων για τὸ μάθημα τῶν Νέων Ἑλληνικῶν, λογικὸ ἀπότοκο τῆς εικοσαετοῦς διδασκαλίας στο Ἑλληνικὸ Σχολεῖο, που του δίνει τὸ εὐλογο δικαίωμα νὰ ἐπαναδιατυπώσῃ τὴν ἐκπαιδευτικὴ του ἀντίληψη³.

Στὴν πραγματικότητα, πίσω ἀπ' αὐτὲς τὶς βραχεῖες καὶ ἀπόλυτα ορθές ἐπιναξιολογήσεις, ὑποκρύπτεται μιὰ ἐξαιρετικὰ ταραχώδης πρώτη θητεία στο Ὑπουργεῖο Παιδείας με ποικίλες καὶ σύνθετες δὺςμορφες ὄψεις, μιὰ σφοδρότατη σύγκρουση με τὴν ἐπίσημη Ἐκκλησία, ἀλλὰ κυριότατα με τοὺς πανίσχυρους παρεκκλησιαστικὸς κύκλους, οργανωτικὴ ἀποτύπωση τοῦ ιδιότυπου θρησκευτικοπολιτικοῦ κινήματος τοῦ Ἀπόστολου Μακράκη καὶ τῶν οπαδῶν του, που, ὡς γνωστὸν, ἀναπτύχθηκε καὶ ἐδρασε κατὰ τὸ πλεῖστον στο δευτε-

2. Ἱστορικὰ Ἀρχεῖα Μουσείου Μπενάκη, Ἀρχεῖο Ν. Γ. Πολίτη, 302/φ. 6, 5.

3. Το πρόγραμμα τοῦ 1884, που συνέταξε ὁ Ν. Γ. Πολίτης, δὲν προέβλεπε προκήρυξη για τὴ συγγραφὴ τῶν Νεοελληνικῶν Ἀναγνωσμάτων, διότι εἶχε προκαθορίσει τὴ διδακτέα ὕλη καὶ για τὶς τρεῖς τάξεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολεῖο. Συνολικὰ προβλέπονταν δεκατέσσερις ὥρες για τὴ διδασκαλία τοῦ μαθήματος καὶ οἱ διδάσκοντες ἀρχικὰ εἶχαν τὸ δικαίωμα τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιλογῆς. Με μεγάλη βιασύνη καὶ τὴν ἐγκριση τοῦ ὑπουργεῖο τυπώθηκαν καὶ κυκλοφόρησαν οἱ δύο πρώτες συλλογές, ἐνὸς ἀργότερα ἀκολούθησαν καὶ ἄλλες, με ἀποτέλεσμα νὰ ὑπάρξουν διληπτηριώδεις ὑπαντιγμοὶ για χαρακτηριστικὴ εὐνοια τοῦ Ν. Γ. Πολίτη, εἰδικὰ για τὴ συλλογὴ τοῦ φίλου τοῦ Γεωργίου Δροσίνη. Βλ. *Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα προς χρῆσιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων, ἐγκρίσει τοῦ ἐπὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως Ὑπουργεῖο, μετὰ σημειώσεων καὶ εἰκόνων ὑπὸ Γ. Δροσίνη καὶ Γ. Κασδῶν, τόμος Α', διὰ τοὺς μαθητὰς τῆς Α' τάξεως*, βιβλιοπωλεῖο «ὁ Κοραΐς», ἐκ τοῦ τυπογραφείου Ἁττικῶ Μουσείου (Ἀνέστη Κωνσταντινίδη), ἐν Ἀθήναις 1884 (τα ἴδια ἀκριβῶς για τοὺς τόμους Β', για τὴ δευτέρα τάξη καὶ Γ' για τὴν τρίτη τάξη), *Ἀναγνώσματα νεωτέρων Ἑλλήνων λογογράφων καὶ ποιητῶν, ἐγκριθέντα διὰ τῆς υπ' ἀριθ. 13015 τῆς 12 Σεπτεμβρίου ἐγκυκλίου τοῦ Ὑπουργεῖο τῆς Παιδείας. Ἐκδίδονται μετὰ συντόμων βιογραφιῶν καὶ εἰκόνων ὑπὸ Ευαγ. Κ. Κοφινιώτου, καθηγητοῦ. Τόμος Α', διὰ τὴν Α' τάξιν τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων*, ἐκ τοῦ τυπογραφείου «ὁ Παλαμήδης», ἐν Ἀθήναις 1884 (τα ἴδια ἀκριβῶς για τοὺς τόμους Β', για τὴ δευτέρα τάξη καὶ Γ' για τὴν τρίτη τάξη).

ρο μισό του 19ου αιώνα στον τόπο μας⁴.

Εκ πρώτης όψεως, η αφορμή για την έναρξη αυτής της λυσσαλέας επίθεσης, που δέχθηκε ο Νικόλαος Πολίτης, φαίνεται να είναι εντελώς ασήμαντη, κρινόμενη ακόμη και υπό το πρίσμα των τότε ισχυρόνων κοινωνικών και ηθικών αξιών της ελληνικής κοινωνίας. Ανάμεσα στα πολλά και διαφορετικά είδη του πεζού και ποιητικού λόγου, που καθόρισε ως διδακτέα ύλη ο Νικόλαος Πολίτης ανακοινώνοντας το νέο πρόγραμμα των μαθημάτων των Ελληνικών Σχολείων για το πρωτοεισαγόμενο μάθημα των Νέων Ελληνικών, επέλεξε ως τα καλλίτερα και αντιπροσωπευτικότερα δείγματα του σύνολου έργου του πρόωρα εκλιπόντος ρομαντικού ποιητή Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου⁵ τα εξής αποσπάσματα: ένα πεζό κείμενο για την Α΄ τάξη (Διογένης ο Κυνικός) και τέσσερα ποιήματα, δύο για τη Β΄ τάξη (Το Άγαλμα της Παρθένου - Ο Λίνος) και δύο για τη Γ΄ τάξη (Εκ του Ορφέως [Ασμ. Δ΄. Γ΄. Σ΄ και Η΄] - Ποιπαί)⁶.

Παρά τις δικαιολογημένες ως ένα βαθμό ενστάσεις, που κατά καιρούς έχουν διατυπωθεί για ορισμένες λανθασμένες πτυχές της καινοτομίας του, εν τούτοις η επιλογή του συνάδει απολύτως με βασικές συνιστώσες της κοσμοθεωρίας του⁷.

4. Για τον Απόστολο Μακράκη και το κίνημά του βλ. Δημήτριος Σ. Μπαλάνος, *Απόστολος Μακράκης (1831-1905)*, εν Θεσσαλονίκη 1920 (ανάτυπο από το περιοδικό *Γρηγόριος Παλαμάς* (1920), σ. 65-112)· Β. Γιούλτσας, «Κοινωνιολογική θεώρησης των θρησκευτικών αδελφοτήτων», στον τόμο *Θέματα κοινωνιολογίας της Ορθοδοξίας*, επιμ. Γ. Μαντζαρίδης, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 169-203· Θανάσης Καλαφάτης, «Θρησκευτικότητα και κοινωνική διαμετρική: οι σπαδοί του Απόστολου Μακράκη στην βορειοδυτική Πελοπόννησο», *Ιστορικά* 18/19 (Ιούλιος - Δεκέμβριος 1993), σ. 113-142· Λέων Μπράγκ, *Το μέλλον του Ελληνισμού στον ιδεολογικό κόσμο του Απόστολου Μακράκη*, Αρμός, Αθήνα 1997.

5. Για τον Δημήτριο Παπαρρηγόπουλο βλ. Ι. Ζερβός, «Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, (βιογραφικών σημειώμα)», στον τόμο *Δημ. Παπαρρηγοπούλου, Άπαντα*, Λογοτεχνική Βιβλιοθήκη Φέξη, εν Αθήναις 1916, σ. 3-8· Γιάννης Χατζίνης (επιμ.), «Εισαγωγή», στον τόμο *Δ. Παπαρρηγόπουλος - Σ. Βασιλειάδης* (Βασική Βιβλιοθήκη 18), Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος, Αθήναι 1959, σ. 7-33 και 35-36· Μπάμπης Άννινος, *Δύο Έλληνες ποιηταί, Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος - Σπυρίδων Βασιλειάδης*, Εκδοτικός Οίκος Δ. και Π. Δημητράκου, εν Αθήναις 1923, σ. 3-56· Γ. Θ. Ζώρας, *Ο ελληνικός Ρομαντισμός και οι Φαναριώται*, επιμ. Μαρία Πάστη-Βενετσάνου, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, Αθήναι 1962, σ. 231-255· Γ. Θ. Ζώρας, *Οι λογοτέχνες της Παλαιάς και της Νέας Αθηναϊκής Σχολής στον Φ. Σ. Παρνασσός. Αρχαιακή έρευνα*, Εκδόσεις Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός», Αθήνα 1993, σ. 60-64· Μ. Γ. Μερακλής, «Οι ρομαντικοί του 19ου αιώνα», *Νέα Εστία* 110 (1981), τεύχ. 1307 (Χριστούγεννα 1981), σ. 2-20.

6. Στέφανος Μ. Παρίσης, *ό.π.*, τόμ. Α΄, σ. 495-507.

7. Αναφερόμαστε σ' ορισμένες πολύ εύστοχες παρατηρήσεις του Βασιλείου Τόγια στη διεξοδική μελέτη του για την ιστορία του μαθήματος των Νέων Ελληνικών. Πολύ σωστά επισημαίνει ότι ...το περιεχόμενο των περισσότερων κειμένων είναι ανώτερο από τις πνευματικές δυνάμεις των μαθητών (...) Πολλά κείμενα είναι ακατάλληλα και δεν προ-

Εξάλλου, αν μη λησμονούμε ότι ο Ν. Γ. Πολίτης είχε φιλικούς δεσμούς με τον Δημήτριο Παπαρρηγόπουλο, τον συγκινούσε σε μεγάλο βαθμό το πνευματικό του έργο, παρότι δεν τον εξέφραζε διόλου η πεισιθανάτια και μηδενιστική θεώρηση του ανθρώπινου βίου που αποτύπωνε η ποιητική σμίλη του, γι' αυτό πολύ εύστοχα μιλούσε για *...τας παγετώδεις και απελπιστικές ιδέας αυτού του κυρίου Παπαρρηγοπούλου*⁸.

Στην περίπτωση όμως της επιλογής του ποιήματος «Ποιπταί» του Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου, ενός ποιήματος το περιεχόμενο του οποίου θα αποτελέσει την ιδανική αφορμή για τους караδοκούντες πάσης φύσεως εθνοαμύνητες να ξεσηκώσουν την ελληνική κοινή γνώμη εναντίον του και να ζητήσουν την κεφαλή του επί πίνακι, διέπραξε μοιραία διαδοχικά λάθη.

Κατά πρώτον, το περιεχόμενο του ποιήματος υπερβαίνει την αντιληπτική ικανότητα των μαθητών, δεν ταιριάζει στον ψυχικό τους κόσμο, η γλώσσα του ψυχρή και απωθητική και δημιουργείται εύλογη αποστροφή, τη στιγμή

σφέρουν κανένα μορφωτικό περιεχόμενο. Παρά ταύτα ο Β. Τόγιας εκφράζεται πολύ κολακευτικά για το εγχείρημα του Ν. Γ. Πολίτη και πολύ σωστά τονίζει ότι η τιμή εισαγωγής των Νέων Ελληνικών και στο Γυμνάσιο (ΦΕΚ 139 Α/ 12.7.1907) ανήκει στον Ν. Γ. Πολίτη και όχι, εσφαλμένα όπως αποδίδεται, στον Γεώργιο Δροσίνη. Βλ. Βασίλειος Ι. Τόγιας, *Το μάθημα των Νέων Ελληνικών στη Μέση Εκπαίδευση. Ιστορική θεώρηση (1833-1967)*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών - Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη, πρώτος τόμος, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 118-155 και 274-275, δεύτερος τόμος, Θεσσαλονίκη 1990.

8. Ν. Γ. Πολίτης, «Βιβλιογραφία. Αγορά, κωμωδία υπό Δ. Παπαρρηγοπούλου», *Παρθενών*, τόμ. Α', φυλλάδιον Θ' (Νοέμβριος 1871), σ. 526. Αξίζει επιπρόσθετα να προσεχθεί από την αναφερόμενη βιβλιοκρισία ένα μικρό χωρίο, το οποίο αποτελεί την πειστικότερη απάντηση του ίδιου σε όσους κατά καιρούς έσπευσαν με ποικίλα σαθρά ιδεολογήματα να αμαυρώσουν τη φωτεινή αυτή προσωπικότητα του Νέου Ελληνισμού, μιλώντας αβασάνιστα περί δήθεν εθνικότροπου ρομαντισμού του και αποκοπής του από τη νεοελληνική πραγματικότητα. Γράφει ο Ν. Γ. Πολίτης: *...Εν μόνον παρατηρούμεν εις τον κύριον Παπαρρηγόπουλον θέλοντα να παραλληλίση τον αρχαίον προς τον νεώτερον πολιτισμόν, και εκείνον πολλώ τούτου υποδεέστερον να αποδείξη, κακώς καθ' ημάς ποιών έλαβεν ως αντιπρόσωπον της διεφθαρμένης συγχρόνου κοινωνίας της Αθήνας· η Αττική και καθόλου η ελληνική κοινωνία δεν παρουσιάζει όλας τας κακίας του νεωτέρου πολιτισμού της παρρηκμακίας Ευρώπης· διατηρεί εισέτι εν μέρει την αγνότητα εκείνην των ηθών, ήτις είναι έμφυτος εις όλους τους λαούς τους εμμένοντας εις τα πάτρια ήθη, η δε ελληνική κοινωνία δεν απεχωρίσθη «ολοτελώς των ηθών τούτων». Ουδέποτε Ελληνίς μήτηρ άφησε κινδυνεύον το τέκνον της, όπως υπάγη εις τον χορόν και ήκουσε μετά ψυχράς αδιαφορίας, επιστρέφουσα αυτού, ότι απέθανεν· ούτε σύζυγος δεν έπαιξε ποτέ κλειδοκύμβαλον και δεν εχόρευσε μετά νεανίου εραστού, εν ω ο σύζυγός της εις παρακείμενον δωμάτιον εψυχορράγει, ως ο ποιητής πλάττει εν τη ε' και ε' σκηνή της πρώτης πράξεως. (...) Τοιαύτη η Αγορά του κυρίου Παπαρρηγοπούλου, είναι αληθές ότι πολλαχού ο ποιητής προσπαθεί σοφιστικώς πως να υφαρπάση το ζήτημα περί της υπεροχής της αρχαίας επί της νεωτέρας...», Ν. Γ. Πολίτης, *οπ.*, σ. 525-527.*

μάλιστα που απευθύνεται σε παιδιά ηλικίας 11 έως 14 ετών. Κατά δεύτερον, εκπέμπει ένα ισχυρότατο αντιθρησκευτικό μήνυμα: αμφισβητείται η ύπαρξη του Θεού, θεωρείται πλασματική κατασκευή του Μωυσή, ο άνθρωπος υπάγεται στην κατηγορία των κτισμάτων και ως εκ τούτου δεν υπάρχει αθανασία. Εξισώνεται και παραλληλίζεται ο Μωυσής με τον Νέρωνα, ενώ εξυμνείται και θεώνεται η επιστήμη ως πραγματική τροφός του ανθρωπίνου όντος⁹.

Προφανώς, δεν θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί σοβαρά ότι υπάρχει συνταύτιση των ιδεών, που εμπεριέχει το ποίημα, με αυτές του Ν. Πολίτη για τα θυγόμενα θέματα. Υπάρχει όμως σ' ένα μεγάλο βαθμό αναλογία με βάση τα όσα πρόσβευε ο ίδιος ο Ν. Πολίτης τα προγενέστερα χρόνια, αλλά και τα όσα έπραξε ερχόμενος σ' ευθεία και σκληρή σύγκρουση με την πλειοψηφία των μελών του Διδασκαλικού Συλλόγου, του οποίου ήταν μέλος, το 1883 για το μάθημα των Θρησκευτικών¹⁰.

Πρεσβεύοντας από μικρή ηλικία την αποκάθαρση των θρησκευτών από τα

9. Παραθέτουμε ορισμένες μόνο ενδεικτικές στροφές του εν λόγω ποιήματος:

*...Ὡ Μωυσῆ, συγκίνησις ὅποια σὲ κατεῖχε,
ὅπταν ἐφαντάζεσο τὸν ἄνθρωπον τὸν πρῶτον;
Αἱ τύχ' ἐκείναι τοῦ Ἀδάμ ἦσαν αἱ τύχαι
καὶ ἦσο σὺ ὁ ἀληθὴς πατὴρ τῶν πεπτωκότων(...)
Μηδέν! ...τί εἶναι τὸ μηδὲν ἀρχὴν δὲν ἔχει ἄλλην,
δὲν ἔχει τέλος, ἐν αὐτῷ γεννῶνται καὶ περῶσι.
Τοῦτο ὑπῆρχεν πρὸ ἡμῶν κ' εἰς τούτου τὴν ἀγκάλην
ἐσχάτην ἐκφωνῶν ἄρὰν ὁ κόσμος θὰ ὑπνώσῃ.
Τὸν τάφον τοῦ ὁ ἄνθρωπος γεννᾶται ὅπως σκάφη,
ράπτων τὸ σάβανον αὐτοῦ τὸν βίον ἀναλίσκει,
ἢ ὑπαρξίς τοῦ πρὸς στιγμὴν ἐπὶ τῆς γῆς θ' ἀστράφη,
διπλοῦται εἰς τὸν θάνατον καὶ θνήσκει, θνήσκει, θνήσκει.
Ὡ ἀδελφοί μου, κλαύσατε, δὲν ἐπιστρέφει πλέον,
δὲν ἐπιστρέφει ἢ ἐλπίς τῆς ἐποχῆς ἐκείνης,
ἐν φάντασμα διέρχεται τὴν οἰκουμένην κλαίον,
ἢ ἐπιστήμη, ὁ πατὴρ ὁ μέγας τῆς ὀδύνης...*

Δημητρίου Παπαρηγόπουλου, *Ἄπαντα, ὅ.π.*, σ. 14-18. Βλ. και Γ. Δροσίνης - Γ. Κασδόνης, *Νεοελληνικά Αναγνώσματα, ὅ.π.*, τόμ. Γ', σ. 102-103.

10. Αναλυτική έκθεση των απόψεων του Ν. Πολίτη για το μάθημα των θρησκευτικών υπάρχει στην ανέκδοτη διπλωματική μας εργασία, *Η επιθεωρητική έκθεση του Νικολάου Γ. Πολίτη για τα δημοτικά σχολεία της επαρχίας του Βόλου*, Πανεπιστήμιο Αθηνών, Π.Τ.Δ.Ε., Αθήνα 1998. Βλ. επίσης, *Συζητήσεις τοῦ Ἑλληνικοῦ Διδασκαλικοῦ Συλλόγου περὶ τοῦ πῶς πρέπει νὰ γίνηται ἡ θρησκευτικὴ μόρφωσις τῶν παιδῶν ἐν τῷ σχολείῳ. Εἰλημμένα ἐκ τῶν πρακτικῶν, ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Ἐνώσεως, ἐν Ἀθήναις 1883* και Εμμανουήλ Π. Περσελῆς, *Εξουσία και θρησκευτικὴ ἀγωγή στὴν Ελλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα*, Γρηγόρης, Αθήνα 1997.

εξωλογικά τους στοιχεία, προέτρεπε στην ορθολογιστική διαχείριση των λατρευτικών τους δογμάτων υπό το φως των επιστημονικών πορισμάτων. Γι' αυτό δεν δίστασε ευθέως να αμφισβητήσει τη θεοπνευστία των Γραφών, την ύπαρξη των επτά Μυστηρίων και την ισχύ του Τριαδικού Ορθόδοξου Δόγματος επιζητώντας την κατάργηση του μαθήματος των Θρησκευτικών. Ήδη με δική του πρωτοβουλία στο νέο πρόγραμμα μαθημάτων των Ελληνικών Σχολείων μετονόμασε το μάθημα από «Ιερά Γράμματα» σε Θρησκευτικά και αντικατέστησε στο Γυμνάσιο τη διδασκαλία της Παλαιάς Διαθήκης και της Ιεράς Κατήχησης με τη Λειτουργική και τη διδασκαλία του Ευαγγελίου, προκαλώντας τις πρώτες αντιδράσεις¹¹:

...Ήδη όμως διαδίδεται ότι τὸ Εὐαγγέλιον ἐξοβελίζεται ἐκ τοῦ μέλλοντος προγράμματος τῶν γυμνασίων καὶ τὴν θέσιν αὐτοῦ καταλαμβάνει τὸ μάθημα τῆς γραμματολογίας ἢ τῆς καλλιτεχνίας, ἅπερ μαθήματα εἶνε λαμπρὰ καὶ ὠφέλιμα, δὲν ἀρνούμεθα, ἀλλὰ διδάσκονται ἰδίως ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ. Οὐδαμῶς πιστεύομεν ὅτι ἡ διάδοσις αὕτη ἔχεται ἀληθείας, καθόσον γινώσκομεν τὰ φιλόθρησκα καὶ εὐσεβῆ φρονήματα τοῦ ὑπουργοῦ κ. Βουλπιώτου, ἐργαζομένου ἄλλως τε καὶ πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ὑπὲρ οὗ θὰ συντελέσῃ τὰ μέγιστα ἡ ἀναγραφὴ τοῦ Εὐαγγελίου πρώτου εἰς τὰ ἐν τοῖς γυμνασίοις μαθήματα...¹².

Έχοντας έρθει λοιπόν σε μεγάλη ρήξη με την πλειοψηφούσα τάση της εκπαιδευτικής κοινότητας για τις ριζοσπαστικές του απόψεις, για το γνωστικό περιεχόμενο των διδασκομένων μαθημάτων, βαθύτατα πεπεισμένος ότι η νεοελληνική εκπαίδευση όφειλε να επαναπροσδιοριστεί σε πρακτικότερες κατευθύνσεις με την εισαγωγή νέων μαθημάτων από τον γνωστικό τομέα των θετικών επιστημών, αποσυνδεδεμένη από τον ασφυκτικό αρχαιοπλήκτο προσανατολισμό της, επιθυμώντας διακαώς να παραχθεί αυτογενής νεοελληνική πολιτισμική παραγωγή μέσω της εθνικής αυτοσυνειδησίας, δεν διστάζει, παρότι παραβίαζε τη βασική παιδαγωγική αρχή περί παραλληλίας της ύλης, να προσθέσει ως διδακτέα ύλη πλήθος ιστορικών κειμένων ιδιαίτερα από τη βυζαντινή περίοδο και την επανάσταση του 1821, που ως τότε δεν διδάσκονταν στο Ελληνικό Σχολείο¹³.

Ίσως να μην φανταζόταν το μέγεθος της αντίδρασης που θα συναντούσε όχι μόνο για την επιλογή του ποιήματος «Ποιηταί» του Δημητρίου Παπαρ-

11. Β.Δ. 23.6.1884, ΦΕΚ 267 (Μέρος Β')/27.6.1884, Στέφανος Παρίσης, *ό.π.*, σ. 495-507.

12. Εφημ. *Νέα Εφημερίς* Αθηνών, αριθ. 164, 12 Ιουνίου 1884.

13. Βασίλειος Ι. Τόγιας, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 122.

ρηγόπουλου, αλλά και για άλλες πτυχές της καινοτομίας του. Δεν παύει όμως να είναι αληθές ότι ο ίδιος, με τις απόψεις που μαχητικά είχε εκφράσει κατά καιρούς, έδωσε τη δυνατότητα στους καιροφυλακτούντες αντιπάλους του να τον πλήξουν βαρύτατα.

Έτσι, εντελώς αναπάντεχα στα τέλη Οκτωβρίου του 1884 και ενώ είχαν πλέον διανεμηθεί τα *Νεοελληνικά Αναγνώσματα*, στην εφημερίδα *Λόγος* του Αποστόλου Μακράκη γινόταν η πρώτη εκτενής αναφορά στο κολάσιμο ποίημα, αλλά το θέμα δεν πήρε την προσδοκώμενη δημοσιότητα¹⁴. Φαίνεται ότι αυτό εξερέθισε περισσότερο τους παραεκκλησιαστικούς κύκλους, οι οποίοι με επικεφαλής τον Σωτήριο Φιλάρετο, διαπρύσιο οπαδό του κινήματος και εκδότη της εβδομαδιαίας εφημερίδας «Νέον Κήρυγμα», θα εξαπολύσουν από τον Νοέμβριο του ίδιου χρόνου έως τον Μάιο του 1885 σφοδρή επίθεση καταφερόμενοι εναντίον πάντων και ειδικώς εναντίον του Νικόλαου Πολίτη με ανήκουστους χαρακτηρισμούς.

Φυσικώ τω λόγω, η οξυτάτη διαμάχη πήρε μεγάλες διαστάσεις, ενεπλάκησαν πλείστοι όσοι εκπαιδευτικοί και κοινωνικοί φορείς, ως εκ τούτου επιβάλλεται η ενδελεχής παρουσίαση και συνεξέταση των πιο σημαντικών φάσεων της σφοδρότατης αυτής αντιμαχίας, που συμπαραδηλοί πολλά περισσότερα απ' ότι κατ' επιφάνειαν σηματοδοτεί.

Στην πρώτη φάση της πολεμικής του ο Σωτήριος Φιλάρετος κινείται περισσότερο ανιχνευτικά των προθέσεων του υπουργού Παιδείας Δημητρίου Βουλπιώτη έναντι της καταγγελίας του, κρατά χαμηλούς τόνους, θέτοντας το διττό ερώτημα εάν και κατά πόσο το εν λόγω ποίημα ανταποκρίνεται αφ' ενός στον διακηρυγμένο στόχο του Υπουργείου ...α) *να παράσχη εις τοὺς ἑλληνοπαίδας ποικίλα ὑποδείγματα ὕφους τῆς νέας Ἑλληνικῆς γλώσσης*, β) *να ἐμβάλλῃ εις τὰς ψυχὰς αὐτῶν τὴν ἀγάπην τῆς πατρίδος καὶ τὴν λατρείαν τῆς ἀρετῆς...*¹⁵, ἀφ' ετέρου εὐν εν γνώσει του ...*εἰσῆχθησαν τοιαῦτα φρονήματα εἰς τὰ σχολεῖα τῶν τέκνων τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων*¹⁶. Εἰδάλλως ...*εἶνε ἀνάξιος νὰ ᾖ Ὑπουργός τῆς Παιδείας καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ εἶνε ὑπόλογος ἐνώπιον τῶν νόμων τῆς πατρίδος καὶ τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ὄλου τοῦ ἔθνους...*¹⁷, ἀπὸ τῆ στιγμῆ μάλιστα που δεν προέβη σε καμιὰ ἐνέργεια ...*διατάσσω τὴν ἀποκοπὴν τοῦ ἀπονενομένου ποιήματος ἐκ τῶν Νεοελληνικῶν Ἀναγνωσμά-*

14. Εφημ. *Λόγος* Αθηνών, αριθ. 560, 26 Οκτωβρίου 1884.

15. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 67, 1 Νοεμβρίου 1884.

16. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 71, 15 Νοεμβρίου 1884.

17. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 71, 15 Νοεμβρίου 1884.

των και τιμωρῶν διὰ παύσεως τοὺς τολμήσαντας τηλικαύτην κακουργίαν, εἶτε τμηματάρχαι εἰσὶν οὗτοι εἶτε ἄλλοι τινές οἰοιδίποτε...¹⁸. Ἐν συνεχείᾳ, ἀφού κατακεραυνώσει τὴν παθητικὴν στάσην καὶ ἀδιαφορίαν τῆς Ἱεράς Συνόδου, ἀπευθύνει καθολικὸν προσκλητήριον ἐγερσῆς σ' ὅλους τοὺς ὀρθοδόξους ἐπισκόπους καὶ ἱερεῖς¹⁹. Ἐπικαλούμενος τὸ πρῶτον ἀρθρον τοῦ Συντάγματος ἐπιζητεῖ με ἐπίτασιν τὴν πλήρη ἐνεργοποίησιν τοῦ ἀρθρου θ' τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ποῦ προέβλεπε τὴν αἴτησιν τῆς Ἱεράς Συνόδου πρὸς τὴν Πολιτεία ἀπαγόρευσης χρήσης στα σχολεῖα ἀντιθρησκευτικῶν ἐντύπων καὶ βιβλίων²⁰.

Ὅπως ἦταν ἀναμενόμενον, τὸ θέμα πήρε μεγάλη δημοσιότητα καὶ ἀπασχόλησε τὸν ἡμερήσιον τύπον. Στὶς στήλες τῶν ἀθηναϊκῶν καὶ ὀρισμένων ἐπαρχιακῶν ἐφημεριδῶν ἐμφανίστηκαν ποικίλα ἀρθρα, σὴν πλειοψηφία τοὺς καταδικαστικά γιὰ τὸ ἐπίμαχον ποίημα²¹. Δικαίως ὁ Σωτήριος Φιλάρετος ἐξέφραζε με θριαμβικὸν τρόπο τὴν εὐαρέσκειά του γιὰ τὴν ὀργανισμένη ἀντίδραση τῶν Ἑλλήνων ὀρθοδόξων:

...Ἐν ἐπαρχία τινί ὁ λαὸς συνέταξεν ἀναφορὰν, δι' ἧς οἱ γονεῖς αἰτοῦνται τὴν ἐκκοπήν τοῦ παράφρονος ποιήματος ἐκ τῶν σχολείων τῶν τέκνων αὐτῶν(...). Ἐμάθομεν δὲ θετικῶς ὅτι καὶ καθηγητὴς τις ἀνατυποῖ τὰ Νεοελληνικὰ Ἀναγνώσματα ἄνευ τοῦ μωροῦ ἐκείνου ποιήματος, ὅπερ πολὺ μὲν καταμαρτυρεῖ κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τὴν ἄνοιαν, πολλὴ δὲ μείζονα μωρίαν κατηγορεῖ κατὰ τοῦ τολμήσαντος νὰ εἰσαγάγῃ αὐτὸ εἰς τὰ σχολεῖα τῶν τέκνων ἡμῶν...²².

Ὅσο κυλούσε ὁ χρόνος, ὁ κύκλος τῶν ἐπικρίσεων διαρκῶς διευρυνόταν. Ἀνώνυμος ἐπιφυλλιδογράφος, ἰδιαίτερα εὐρυμαθής, σὴν ἐφημερίδα *Νέα*

18. Ἐφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 71, 15 Νοεμβρίου 1884.

19. Ἐφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 71, 15 Νοεμβρίου 1884.

20. Ἐφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 72, 20 Νοεμβρίου 1884.

21. Ἐφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 85, 10 Ἰανουαρίου 1885. Χαρακτηριστικὸν δείγμα τῆς ἐμπαθοῦς ἐπίθεσης ποῦ δέχτηκε ὁ Νικόλαος Πολίτης ἀποτελεῖ ἓνα ἀρθρον τοῦ παιδαγωγοῦ Μιλτιάδη Βρατσάνου, ἀπὸ τοῦ ὁποῖο παραθέτουμε ἓνα μικρὸν ἀπόσπασμα: *...πράττωμεν δ' οὕτω, διότι ὡς ἐν Γαλλία, οὕτω καὶ παρ' ἡμῖν δυστυχῶς ἤρξατο ἡ θρησκευτικὴ ἀδιαφορία ἐπισήμως, ὡς μὴ ὄφειλε, ὑποστηριζομένη, ἀφού ἀσεβῆ καὶ βλάσφημα ἀναγνώσματα ἐγκρίσει τοῦ Τμήματος τῆς μέσης ἐκπαιδεύσεως ὠρίσθησαν ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς σχολείοις, (...) ἡμεῖς ὅμως ἐνταῦθα ἀδοκμάστως ἀναβιβάζομεν ἀγνώστους τινὰς περὶ τὴν ἐπιστημονικὴν ἰκανότητα καὶ κλονομένους περὶ τὴν ἠθικὴν καὶ σαλεύοντας περὶ τὴν πίστιν εἰς τὰς ὑφίστας ἀρχάς...». «Παιδαγωγικὸν Σχολεῖον», τόμ. Β', φυλλάδιον Α' (Ἰανουάριος 1885), σ. 9.*

22. Ἐφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 75, 29 Νοεμβρίου 1884.

Ημέρα της Τεργέστης αμφισβητούσε ευθέως εν συνόλω την καινοτομία του Ν. Πολίτη, ενώ με οξύχολη καυστικότητα αναφερόμενος στο επίμαχο ποίημα του Δ. Παπαρρηγόπουλου αναρωτιόταν: ...Αί βυρώνειαι αὐται βλασφημίαι, αἱ ἀσυνάρτητοι αὐται ἀπηχίσεις ἐμπνεύσεων τῆς βρεττανικῆς σπληνὸς καὶ τῆς ὑπερβορείου ὀμίχλης εἶναι, ἐρωτῶμεν, κατάλληλος πνευματικὴ τροφὴ διὰ τὰ τέκνα τοῦ ἔθνους²³;

Στα τέλη Νοεμβρίου, η «ληθαργοῦσα» και «μακαρίως κοιμωμένη», κατά τον Σ. Φιλάρετο, Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος αποφάσισε να παρέμβει δυναμικά προς πάσαν κατεύθυνσιν, κάνοντας χρήση των αντιστοίχων άρθρων του Καταστατικού της Νόμου. Στις 23 Νοεμβρίου, αφού συνήλθε σε σώμα υπό την προεδρία του Αρχιεπισκόπου Αθηνών Προκοπίου, εξέδωσε την υπ' αριθ. 639/1139 εγκύκλιο «Περί κακοδόξου και βλασφήμου βιβλίου» και την απέστειλε στο Υπουργείο Παιδείας. Στο αιτιολογικό μέρος της απόφασης η Ιερά Σύνοδος σημείωνε τα εξής: *Ἡ Σύνοδος λαβοῦσα καὶ διεξεληθοῦσα τοῦ Τρίτου Τόμου τοῦ ἐνταῦθα ἐκδοθέντος καὶ ὑπὸ τοῦ Ὑπουργείου ἐγκριθέντος βιβλίου, ἐπιγραφομένου «Νεοελληνικά Ἀναγνώσματα» πρὸς χρῆσιν τῶν μαθητῶν τῆς Γ' τάξεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου, καὶ εὑροῦσα ὅτι τὸ ἐν αὐτῷ ποιημάτιον τοῦ Δ. Παπαρρηγοπούλου ἐπιγραφόμενον «Οἱ ποιηταί» εἶναι ἄντικρυς ἐναντίον εἰς τὴν θεμελιώδη τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διδασκαλίαν, παρακαλεῖ τὸ Ὑπουργεῖον, ὅπως μεριμνήσῃ νὰ διαγραφῶσιν ἐκ τοῦ βιβλίου αὐτοῦ τὰ κακόδοξα καὶ βλάσφημα μέρη, ἅτινα εἶναι τὰ ἐξῆς...²⁴.*

Η εγκύκλιος ολοκληρώνεται με την αναγραφή εικοσιένα εξοβελιστέων στίχων σε σύνολο τριαντατεσσάρων, που σημαίνει ότι η Ιερά Σύνοδος, όσο και αν χεί παράδοξο, θεώρησε ότι με την εμφανή λογοκρισία ικανοποιούσε το δημόσιο αίσθημα, επεδείκνυε ζηλευτή μετριοπάθεια, αποστασιοποιούμενη από τις ζηλωτικές σκοταδιστικές κραυγές των οπαδών του Μακρακικού κινήματος, που απαιτούσαν την οριστική απόσυρση του βιβλίου και την παραδειγματική τιμωρία του Νικολάου Πολίτη. *...Οὐδέν εἰσέτι ἀπεφάσισε τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας πρὸς ἄρσιν τῶν ἀσεβῶν ἀναγνωσμάτων ἐκ τῶν σχολείων συμφώνως πρὸς τὸν θεμελιώδη νόμον τοῦ κράτους. Ὁ τύπος ἐβόησεν, ἡ Ἱερά Σύνοδος αὐτὴ ἀπνύθουνεν ἐπιτέλους ἔγγραφον ἀπαίτησιν πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον περὶ τούτου· ἀλλὰ καὶ πάντα ταῦτα ἐὰν μὴ ἐγίνοντο, οἱ νόμοι παραβιασθέντες ζητοῦσιν ικανοποίησιν καὶ τὸ ἠθικὸν συμφέρον τῆς παιδικῆς ἡλικίας ἔχει ἀνάγκην προστασίας. Ἐλπίζωμεν ὅτι ὁ κύριος ὑπουργὸς θὰ τα-*

23. Βασίλειος Ι. Τόγιας, *ὄπ.*, τόμ. Α', σ. 136.

24. *Ἀρχεῖον Ἱερᾶς Συνόδου (ΑΙΣ.) Θέματα Συνόδου - Εγκρίσεις βιβλίων*, Εν Αθήναις 1884.

*χύνη εἰς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ καθήκοντος αὐτοῦ...*²⁵.

Εἶναι προφανές ὅτι ὁ Ν. Πολίτης βρέθηκε σε εξαιρετικά δυσχερῆ θέση, υφιστάμενος αφόρητες κοινωνικές και πολιτικές πιέσεις. Ἡ εὐγλωττη σιωπή του και ἡ εφεκτική στάση που κράτησε ἀπέναντι σ' αὐτό τον ορυμαγδό των ἀντιδράσεων, υποδηλώνει ὅτι εἶχε σαφῶς υπερεκτιμήσει τὰ ὅρια ἀντοχῆς τῆς νεοελληνικῆς κοινωνίας. Ελάχιστοι ἦταν αὐτοὶ που ἐσπευσαν νὰ τον υπερασπίσουν, ἰδίως ἀπὸ τον πνευματικὸ κόσμον, ἀναλογιζόμενοι ἴσως τὶς συνέπειες μίας τέτοιας πρωτοβουλίας. Μοναδική ἐξαίρεση ὁ Ἀντρέας Παπαδιαμαντόπουλος, υφηγητῆς του Ποινικοῦ Δικαίου, που στο σατιρικό περιοδικό «Ἀριστοφάνης» καυτηρίασε τὴν ἀπόφαση τῆς Ἱεράς Συνόδου, διατυπώνοντας παράλληλα μίαν πειστική επιχειρηματολογία:

.....α) *Διότι ὁ ποιητής των εἶνε ἔνθεος, εἶνε ἄλλος Ἀλφρέδος δὲ Μυσσέ, αἱ στροφαὶ του εἶνε Δάντειοι καὶ αὐτὸς εἶνε ὡς ἀετὸς πρὸς στρουθία μεταξὺ τῶν ἄλλων ποιητῶν τῆς νέας Ἑλλάδος, ὡς εἶπεν ὁ Α. Παράσχος περὶ αὐτοῦ.* β) *Διότι ὁ ποιητής των ἐξάγει κραυγὴν ὀδύνης, ἦν δὲν θ' ἀπεδοκίμαζεν οὐδ' αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς, ὅστις καὶ αὐτὸς εἰς στιγμὰς ἄλλοις ἐξήγαγεν τοιαύτην κραυγὴν εἰπών· Πάτερ μου, εἰ δυνατόν ἔστι, παρελθέτω ἀπ' ἐμοῦ τὸ ποτήριον τοῦτο.* γ) *Διότι καὶ ἕτερον ἀσεβὲς ποίημα τοῦ Λαμαρτίνου εὐρίσκετο ἐν τῇ Γαλλικῇ χρηστομαθείᾳ τοῦ Ραγκαβῆ· ἀπ' αὐτῶν τῶν χρόνων τοῦ Ὁθωνος εἰσήχθη εἰς τὰ Γυμνάσια, καὶ ὁμως οὐδεὶς ἐξήτησεν τὴν ἀπάλειψιν αὐτοῦ.* δ) *Διότι δὲν πρέπει εἰς ἀναχρονισμοὺς περιπίπτοντες νὰ θέλωμεν νὰ ιδρύσωμεν τὴν λογοκρισίαν τοῦ μέσου αἰῶνος...*²⁶.

Εξίσου πολὺτιμη ἦταν ἡ ἐμμесе, πλὴν σαφῆς, συμπαράσταση του ἐπισκόπου Σύρου και Τήνου Μεθόδιου, με τον ὁποῖον ὁ Ν. Πολίτης εἶχε ἰσχυρὴ φιλία, διὰ μέσου τῆς εφημερίδας *Ἐκκλησιαστικής*, στην ὁποία καταχωρήθηκε ἓνα πολὺ σημαντικό ἀρθρο. Ἐκεῖ μεταξύ ἄλλων τονίζεται *...ὅτι καὶ ὁ Λουκιανὸς βλασφημεῖ κατὰ τοῦ Κυρίου ἡμῶν, ὅτι καὶ δημῶδεις ποιηταὶ καὶ ὅπως δῆποτε ποιητικῶς γράφαντες τόσας βλασφημίας ἐξέπεμψαν, ὅτι καὶ οἱ αἰρεσιάρχοι ἐβλασφήμησαν καὶ γέμει τῶν βλασφημιῶν αὐτῶν ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία, ὅτι τόσα ἑλληνικὰ κείμενα καὶ βιβλία ἐν τοῖς σχολείοις βλασφημοῦσιν καὶ τερατολογοῦσιν, ὅτι ἡ θρησκεία καὶ αἱ διάνοιαι τῶν μαθητῶν οὐδὲν φοβοῦνται. Ἐχει, λέγει, διδασκάλους καὶ ἐρμηνευτὰς τὸ ἔθνος καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἵνα διδάσκωσιν τὰ καλὰ καὶ ἀπορρίπτωσι τὰ κακὰ. Ἡ πειθὼ εἰς τὰ ἀληθῆ καὶ ἡ ὀρθή*

25. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 76, 4 Δεκεμβρίου 1884.

26. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 79, 13 Δεκεμβρίου 1884.

ἐξήγησις εἶναι τὰ ἄριστα ὄπλα πρὸς κατάκτησιν ψυχῆς καὶ διανοίας. (...) νὰ μὴ πτωόμεθα καὶ νὰ μὴ ἀνησυχῶμεν δι' ἐν ἀπλοῦν τραγούδι, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ τραγούδια ἐν ἀνάγκῃ ἅς ἐξάγωμεν ἠθικὰ παραγγέλματα διὰ τὰς καρδίας τῶν παιδῶν ἡμῶν...²⁷.

Παρά τις νηφάλιες αυτές προσεγγίσεις, η καταφορά εναντίον του Ν. Πολίτη ήταν αδύνατο να απομειωθεί. Αντιθέτως αναγνωρίζοντας ο Σ. Φιλάρετος υπολανθάνουσες, πλιν όμως σαφείς συνάφειες των αρθρογράφων με τον Ν. Πολίτη, έσπευσε όχι μόνο να αναπαράγει τα δημοσιεύματα, αλλά προέβη και σε μια εντυπωσιακή κίνηση. Εκτιμώντας ως ιδιαίτερα πειστικό το τρίτο επιχείρημα του Ανδρέα Παπαδιαμαντόπουλου, αφιέρωσε δύο συναπτά φύλλα της εφημερίδας του στο ποίημα «Απελπισία» του Λαμαρτίνου, το μετέφρασε στα ελληνικά και το συνέκρινε με το αντίστοιχο του Δ. Παπαρρηγόπουλου προβαίνοντας σε αναλυτική ερμηνεία του περιεχομένου του²⁸.

Η σύγκριση διεξοδική, το αλλόγλωσσον και το ετερόδοξον του Λαμαρτίνου αδιάφευστα πειστήρια της διπλής ενοχής του άπιστου Ν. Πολίτη. *...Υβρισον τὴν πίστιν σου, εἰπέ τὴν Γραφὴν μυθολογίαν τῶν Ἑβραίων, καταπάτησον πᾶν δόγμα ὑπὸ τοὺς πόδας σου, νὰ σὲ εἴπωσι προοδευτικόν, νὰ σοὶ δώσωσι θέσιν, νὰ σὲ κάμωσι καθηγητὴν, νὰ σὲ διορίσωσιν ἀκόμην καὶ τμηματάρχην τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν!!! Θαυμάσατε!!!...²⁹.*

Ήταν πλέον φανερό ότι οκτώ μήνες μόλις μετά την ανάληψη των καθηκόντων του ο Ν. Πολίτης βρισκόταν πλέον σε πολύ δυσχερή θέση, δεδομένου ότι τα όρια της όποιας προστασίας που είχε παράσχει ο υπουργός Παιδείας Δ. Βουλπιώτης είχαν προ καιρού υπερκερασθεί. Η Ιερά Σύνοδος της Εκκλησίας της Ελλάδος αντιλαμβανόμενη ότι ο θόρυβος δεν είχε κοπάσει, αποφάσισε να δράσει εκ νέου αιτούμενη συνάντηση με τον υπουργό Παιδείας. Ο Ν. Πολίτης διέθετε τώρα μόνο μια διαζευκτική διέξοδο διαφυγής: ή θα κατέ-

27. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 89, 24 Ιανουαρίου 1885.

28. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 81, 20 Δεκεμβρίου 1885 και αριθ. 83, 1 Ιανουαρίου 1885. Όπως ήταν φυσικό, από τα βέλη του Σ. Φιλάρετου δεν ξέφυγε και ο Ανδρέας Παπαδιαμαντόπουλος, για τον οποίο γράφει: *...εις τὴν τελευταίαν ταύτην τάξιν ὑπάγεται καὶ ὁ Ἀνδρέας, ὅστις, τὸν κήρυκα τοῦ Ἐυαγγελίου ἐπαγγελλόμενος πρότερον, καὶ ἠσπᾶσθη τὸν Αὐγουστον Κόμπτε καὶ τὸ θετικὸν σκότος του,...* Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 80, 18 Δεκεμβρίου 1884.

29. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 81, 20 Δεκεμβρίου 1884. Προς επίρρωση της πολεμικής του δεν διστάζει να συγκρίνει τον Ν. Πολίτη με τον Θεόφιλο Καΐρη: *...τὰ φρονήματα, ἅτινα διὰ τοῦ ποιήματός του εἰσήγαγεν εἰς τὰ σχολεῖα τὸ Ὑπουργεῖον τῆς Παιδείας εἶναι ὅμοια καὶ ἔτι χείρονα τῶν φρονημάτων τῆς διδασκαλίας τοῦ Καΐρη,* εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 83, 1 Ιανουαρίου 1885.

φευγε στην εξεύρεση μιας νομοθετικής λύσης στα πλαίσια του πολιτικού συμβιβασμού, που θα εξευμένιζε την Ιερά Σύνοδο, ή θα υπέβαλλε την παραίτησή του. Αποφάσισε, εκών άκων, να αποδεχθεί την πρώτη λύση. Πράγματι στη συνάντηση της Ιεράς Συνόδου με τον υπουργό αυτή *...ἔτυχε παρὰ τούτου τῆς διαβεβαιώσεως, ὅτι τό γε νῦν δι' ἐγκυκλίου θὰ ὑπεδείκνυνεν ὠρισμένον κύκλον ἀναγνωσμάτων εἰς τὰ ἑλληνικά σχολεῖα, ἐξ' οὗ θ' ἀπέκλειε πάντα τὰ ἐπιλήψιμα ἀναγνώσματα, θὰ ἐντέλλοντο δὲ οἱ ἐκδῶται τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἀναγνωσμάτων νὰ ἐξοβελίσωσιν αὐτὰ ἐκ τῆς ὅσον οὕτω γενησομένης δευτέρας ταύτης ἐκδόσεως...*³⁰.

Η δημόσια και σαφής δέσμευση της Πολιτείας ικανοποίησε πλήρως την Ιερά Σύνοδο, που με αυτό τον τρόπο έδινε αποστομωτική απάντηση στις οχληρές μομφές των παραεκκλησιαστικών κύκλων, που κλόνιζαν το κύρος της στην ελληνική κοινωνία.

Πράγματι, ο Ν. Πολίτης συνέγραψε και απέστειλε στις 21 Νοεμβρίου τη νέα εγκύκλιο στα σχολεία, με την οποία: α) αφαιρούσε πλέον από τους εκπαιδευτικούς το δικαίωμα της εσωτερικής επιλογής στη διδακτέα ύλη, β) τη διαιρούσε σε τρία μέρη για κάθε τάξη και κλιμάκωνε τη διδασκαλία των κειμένων σε τρία χρόνια, γ) καθόριζε επακριβώς τον αριθμό και το περιεχόμενο των διδακτέων κειμένων, δίνοντας την εντολή να διδάσκονται ανελλιπώς. Η επίσημη εξήγηση εμπεριέχεται αόριστα και υπαινικτικά στο προοίμιο της εγκυκλίου, σαφής όμως σήμανση για τους γνωρίζοντες: *...Πρὸς ἀποφυγὴν τῶν ἀνωμαλιῶν, αἵτινες δύνανται νὰ ἐπέλθωσιν ἐκ τῆς διαφόρου ὑφ' ἐκάστου τῶν διδασκόντων ἐκλογῆς τῶν διὰ τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 23 Ἰουνίου ἐ.ἔ. ὠρισμένων πρὸς ἀνάγνωσιν τεμαχίων νεωτέρων Ἑλλήνων λογογράφων καὶ ποιητῶν, ἔγνωμεν νὰ κανονίσωμεν τὴν σειρὰν τῶν διδακτέων ἐπὶ τριετῆ περιόδον...*³¹.

Όπως ήταν αναμενόμενο, το σκανδαλώδες ποίημα απαλείφθηκε από τη διδακτέα ύλη, όμως ποτέ δεν ικανοποιήθηκε το αίτημα, παρά τη δοθείσα υπόσχεση, να εξοβελιστεί εντελώς από τα *Νεοελληνικά Αναγνώσματα* σε μια δεύτερη επανέκδοση. Εν τούτοις, από παιδαγωγική άποψη η εγκύκλιος προκάλεσε για πολλά χρόνια σοβαρές παρενέργειες στη διδασκαλία του μαθήματος. Επιβλήθηκε μια άκαμπτη γνωστική ομοιομορφία, κατέστη αδύνατη η νοπτική κλιμάκωση της διδασκαλίας και αναγκάστηκαν οι συλλογείς-εκδότες, για να

30. Εφημ. *Αιών* Αθηνών, αριθ. 4643, 28 Νοεμβρίου 1884.

31. Εγκύκλιος 18093/21.11.1884, «Πρὸς τοὺς σχολάρχας καὶ διευθυντὰς Ἑλλ. Σχολείων», «Περὶ τῶν διδακτέων τεμαχίων νεωτέρων Ἑλλήνων λογογράφων καὶ ποιητῶν». Στέφανος Μ. Παρίσις, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 526-529.

διευκολύνουν τους εκπαιδευτικούς, να επαναδιατάξουν τα κείμενα σύμφωνα με τα οριζόμενα από την εγκύκλιο³².

Παρά ταύτα οι παραεκκλησιαστικοί κύκλοι θεώρησαν τελείως ανεπαρκή τη λύση που δόθηκε, διότι παρέμεινε στη θέση του ο επικίνδυνος για τα δημόσια ήδη αρνησίθρησκος τμηματάρχης. Θα ακολουθήσει το δεύτερο και πιο σφοδρό κύμα επίθεσης, το οποίο θα επικεντρωθεί αποκλειστικά στην ιδεολογική ταυτότητα του Ν. Πολίτη. *...Ἡ Ἱερὰ λοιπὸν Σύνοδος ἔχει καὶ ἄλλο καθῆκον, ὀφείλει δηλαδή νὰ ἀπαιτήσῃ καὶ τὴν παῦσιν τοῦ τμηματάρχου, ὅστις ἀπεδείχθη δι' ὧν λέγει καὶ συγγράφει καὶ πράττει εἰς φανεροῦς ἀντίχριστος, διὰ πᾶν ἄλλο ἴσως χρήσιμος, πρὸς συλλογὴν βεβαίως παραμυθίων...*³³.

Τη φορά αυτή η πολεμική φθάνει σε δυσθεώρητα ύψη, οι ανοίκειοι χαρακτηρισμοί εξακοντίζονται σωρηδόν, κάθε είδους στερεοτυπικοί συλλογισμοί επιστρατεύονται ως αδιάφευστα τεκμήρια της ενοχής του «υλόφρονος» τμηματάρχη. Η δημοσιογραφική έρευνα έφερε στο φως την αυθεντική άποψη του έως τότε σιωπούντος Ν. Πολίτη, το αληθινό κίνητρο της επαίσχυντης επιλογής του. *...Διότι οὕτω γίνεται καὶ ἐν Γαλλίᾳ...*³⁴, φαίνεται να απολογείται ο Ν. Πολίτης στον ελέγχοντα υπουργό Παιδείας. Ευρηματική σκηνογραφική κατασκευή, που όμως ελάχιστα απέχει από την αλήθεια. Πράγματι, ο Ν. Πολίτης είχε ως πρότυπο αναφοράς τη Γαλλία, ειδικά τη συγκεκριμένη περίοδο, που ο υπουργός Παιδείας Ζύλ Φερρύ (1880-1885) πραγματοποιούσε μεγάλες εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις, συγκρουόμενος ανελέητα με τη συντηρητική κληρικόφρονη αντιπολίτευση για το θέμα της θρησκευτικής αγωγής. Εξάλλου, ο Ν. Πολίτης από πολύ νέος είχε γαλουχηθεί με τους ηρωικούς αγώνες των Γάλλων δημοκρατικών και είχε ενωτιστεί το μαχητικό και ορθολογικό πνεύμα τους. Συν τοις άλλοις, διέθετε ένα λαμπρό αγωνιστικό παρελθόν, πρωτοστάτησε στην εξέγερση του φοιτητικού κινήματος για τη δημιουργία της Φοιτητικής Φάλαγγας και υπήρξε βασικό στέλεχος της εταιρείας για τη Δημοκρατική Ανατολική Ομοσπονδία³⁵. Βαθύτατα αντιμοναρχικός, μέσα στον κυκεώνα της διαμάχης για το ποίημα του Δ. Παπαρρηγόπουλου, κανείς δεν πρόσεξε εκείνη την εποχή ότι είχε επιλέξει ένα πολύ μεγάλο απόσπασμα από το ποίημα «Τουρκομάχος Ελλάς», το οποίο στρέφεται ανοικτά εναντίον της μοναρχίας, γεγονός αδιανόη-

32. Βασίλειος Ι. Τόγιας, *ό.π.*, τόμ. Α', σ. 139-141.

33. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 113, 23 Απριλίου 1885.

34. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 86, 15 Ιανουαρίου 1885.

35. Βλ. την μελέτη μας «Η εξέχουσα παρουσία του Νικολάου Πολίτη κατά τη δεκαετία 1873-1883», *Λαογραφία* 39(1998-2003), σ. 31-39.

το, όπως σωστά έχει επισημανθεί, ακόμη και πριν πενήντα χρόνια³⁶.

Συνεχίζοντας την κριτική του ο Σ. Φιλάρετος απευθύνει ονομαστικά πλέον στον Ν. Πολίτη συναπτά ερωτήματα, εισάγοντας στη γραφή του τον πολύ δηκτικό τίτλο «Εθνοφόροι Μίμοι». *...Ἐρωτῶμεν, καὶ εἰπέ ἡμῖν κ. Πολίτα, πρέπει νὰ καταπολεμήσωμεν τὴν θρησκείαν καὶ ἐν Ἑλλάδι, ὅπως καὶ ἐν Γαλλίᾳ γίνεται; Καὶ εὐρίσκειται ἡ πατρις ἡμῶν εἰς τὰς αὐτὰς ἀποπλανῶσας ἀνάγκας, εἰς οἷας καὶ ἡ τῶν δημοκρατουμένων Γάλλων; Πρέπει διὰ τῶν ἰδεῶν, ἅς διαδίδεις εἰς τὰ σχολεῖα, δι' ὧν εἰσάγεις ἀναγνωσμάτων τῇ ὑποστηρίξει τῆς κυβερνήσεως καὶ ἅς διαδίδεις ἔτι καὶ εἰς πᾶσαν τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν, δι' ὧν συγγράφεις βιβλίον, πρέπει, ἐρωτῶμεν, διὰ τοιούτων μέσων νὰ ὑποσκάψωμεν τὰ θεμέλια τῆς ὀρθοδοξίας καὶ νὰ κατακρημνίσωμεν τὸν ναὸν αὐτῆς; (...) Εἶναι πρόσκομμα εἰς τὴν πρόοδον τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἡ ὀρθοδοξία ἢ δὲν δύναται τούναντιόν νὰ βοηθῇ σωτηρία καὶ πρόοδος ἄνευ αὐτῆς; Καταλυομένης τῆς ὀρθοδοξίας, πρέπει νὰ ἐγκαταλειφθῇ τὸ ἔθνος ἡμῶν ἄθρησκον: ἢ τίς θρησκεία ἢ αἵρεσις θρησκευτικὴ πρέπει νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἐν Ἑλλάδι ὀρθοδοξίαν³⁷;*

Στα επόμενα άρθρα του ο Σ. Φιλάρετος γίνεται ακόμη πιο επιθετικός. *... Ὁ κακός τῆς Νεοελληνικῆς αὐτοῦ Μυθολογίας δαίμων ἐκίνησεν αὐτὸν νὰ εἰσαγάγῃ εἰς τὰ σχολεῖα τὰ ἀποκηρυττόμενα ὑπὸ τοῦ πνεύματος τῆς ἀληθοῦς ἐπιστήμης ἀσεβῆ φρονήματα, ἵνα λάβωμεν ἀφορμὴν νὰ γνωρίσωμεν καὶ νὰ καταδείξωμεν ὅποσον κακοδαίμονα ἄνθρωπον ἔχομεν ἰθύντορα ἐν τῷ Τμήματι τῆς μέσης παιδείσεως. Ἦδη μόνον λέγομεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος εἶνε ἐπικίνδυνος, ἔνεκα ἧς κατέχει θέσεως καὶ ὧν ἐμφορεῖται φρονημάτων³⁸(...). Ὁ ἄνθρωπος λοιπὸν οὗτος, ὁ ἐκ τῶν ζώων, τῶν διπόδων καὶ ἀπτέρων καὶ πλατυνούχων κατὰ τὸν ὀρισμὸν τοῦ Πλάτωνος, κατατάσσεται εἰς τὴν συνομοταξίαν τῶν Ἑλλήνων πολιτῶν, εἰς τὴν ὁμοταξίαν τῶν χριστιανῶν, εἰς τὴν τάξιν τῶν ὀρθόδοξων, εἰς τὸ γένος τῶν ἀπίστων καὶ εἰς τὸ εἶδος τῶν ἀντιχριστῶν. Εἰς τὴν ἐρώτησιν λοιπὸν τί ἔστι Ν. Γ. Πολίτης, ἀποκρινόμεθα διὰ τοῦ ὀρισμοῦ τούτου. Ὁ Ν. Γ. Πολίτης ἐστὶ Ἕλληνας, χριστιανὸς –ορθόδοξος– ὀνοματικὸς, ἄπιστος, ἀντιχριστός³⁹(...). Λέγομεν λοιπὸν ὅτι εἶνε μὲν Ἕλληνας, διότι ἐξ Ἑλλήνων ἐν Ἑλλάδι*

36. Απαντούμε στην απορία του Β. Τόγια, ο οποίος γράφει: *...Δυσεξήγητη εἶναι ἡ παρουσία τέτοιου κειμένου σε σχολικὸ βιβλίον. Το ἔβαλαν σκόπιμα, για να διδάξει στους μαθητὲς νὰ ἔχουν ἐλεύθερο φρόνημα καὶ θάρρος γνώμης, ἢ δὲν το πρόσεξαν στο ποτάμι των στίχων του Αλ. Σούτσου, ὅπου παρεμβάλλεται; Πιθανότερη φαίνεται ἡ δεύτερη ἐξήγησι, Βασίλειος Ι. Τόγιας, ὅπ., τόμ. Α', σ. 126.*

37. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνῶν, αριθ. 86, 15 Ιανουαρίου 1885.

38. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνῶν, αριθ. 87, 17 Ιανουαρίου 1885.

39. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνῶν, αριθ. 90, 29 Ιανουαρίου 1885.

ἐγεννήθη καὶ ἐπαιδεύθη. Ὀνομάζεται δὲ χριστιανὸς ὀρθόδοξος, διότι τοιοῦτοι ἦσαν οἱ τεκόντες αὐτὸν γονεῖς, καὶ τὸ βάπτισμα τῆς ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας γεννηθεὶς ἔλαβε καὶ ὑπάλληλος ἤδη διατελὼν ὡς ὀρθόδοξος ἐπὶ τοῦ Εὐαγγελίου ὠρκίσθη, ὅτε τὴν θέσιν του ἀνελάμβανεν. Εἶνε δὲ ὀνοματικὸς χριστιανός, διότι οὐδὲν τοῦ πραγματικοῦ χριστιανοῦ προσόν οὔτε νῦν ἔχει, οὔτε πρῶν κησάμενος καὶ ἔχων ἀπέβαλε⁴⁰(...). Ἐκ τῆς παρουσίας λοιπὸν τοῦ Ν. Πολίτου καταστάσεως πιθανώτατα ἢ μᾶλλον βεβαίως συνάγεται ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὗτος οὐδέποτε ἐγένετο χριστιανὸς πραγματικὸς· καὶ ἐὰν τῷ παρελθόντι εἶχε πίστιν τινά, αὕτη ἦτο νηπιώδης καὶ νεκρά, ἦτο ἐν τῇ καρδίᾳ του, ὡς σπινθηρὸς τινες ὑπὸ τέφραν ἐστίας, ὑφ' ὧν ἠδύνατο μὲν νὰ ἀναφθῇ καὶ ὅλη ἀνθρακιά, ἀλλ' οἷτινες ἠδύνατο νὰ σβεσθῶσιν τέλεον δι' ὀλίγων ὕδατος σταγόνων. Τὸ ὕδωρ ἐπλημμύρησεν ἐκ τῶν γαλλικῶν χειμάρρων, καθ' ὧν οὐδὲν ὑψοῦτο πρόχωμα ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ νεαροῦ Πολίτου, καὶ οἱ ἔσχατοι σπινθηρὸς ἐσβέσθησαν! Ὡς δὲ παρὰ τὰ ἔλλα φύονται οἱ φλώμοι, οὕτω καὶ ἐν τῷ τέλεματι τῆς καρδίας ἐκείνου ἐφύη ἡ ἀπιστία· καὶ ὡς ἐκ τῶν φλώμων ἐξέρχονται νοσηραὶ ἀναθυμιάσεις, οὕτω ἐγεννήθη καὶ ἡ ἐκ τῆς ἀπιστίας ἐκείνου ἀντίχριστος ἐνέργεια (...) Ἡ ἐκπαίδευσις εἶνε πλέον οὐχὶ εἰς χεῖρας χριστιανῶν, ἀλλ' εἰς χεῖρας φανερῶν ὑλιστῶν, δαρβινιστῶν, ἀπογόνων τῶν πιθίκων, παραμυθιολόγων⁴¹.

Ἐχοντας ολοκληρώσει τὴ σαφὴ κατάδειξη στὴν κοινὴ γνώμη τῆς ιδεολογικῆς ὑπόστασης τοῦ Ν. Πολίτη, ὁ Σωτήριος Φιλάρετος αποφασίζει νὰ ἐστιάσει τὴν κριτικὴ του στὸ επιστημονικὸ ἔργο τοῦ Ν. Πολίτη, προσκομίζοντας ὅλα τὰ ἀναγκαῖα στοιχεῖα, πού συνηγοροῦν κατ' αὐτὸν στὴν ἀνεπιστημοσύνη του.

Σκόπιμα –επειδὴ ἔκρινε ὅτι του προσέφερε ἀφθονοπραγματολογικὸ ὑλικό– ἐπιλέγει τὸ νεανικὸ ἔργο τοῦ Ν. Πολίτη, *Βίος τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Νεοελληνικὴ μυθολογία*, σταθμὸ στὴν πνευματικὴ του πορεία, με τὸ ὁποῖο, ὡς γνωστὸν, ἀπέσπασε τὸ πρῶτο βραβεῖο στὸν Ροδοκανάκειο διαγωνισμό.

Ἀφοῦ εἰρωνευθεὶ τὸν Ν. Πολίτη, ...δεινὸς μονομάχος, ὄνομα καὶ πρᾶγμα, διότι μόνος ἠγωνίσθη, ἄνευ ἀντιπάλου καὶ ἔστησε τρόπαιον...⁴², συνάγει τὸ πρῶτο συμπέρασμα:...ἐὰν χερσὶ φέροντες τὴν δᾶδα τῶν προεκτεθεισῶν ἀληθειῶν διεξέλθωμεν τὰς σελίδας τῆς Νεοελληνικῆς τοῦ μυθολογίας, δὲν θὰ ἴδωμεν ἐν αὐτῇ οὔτε ὀρισμὸν, οὔτε διαίρεσιν φυσικὴν, οὔτε μέθοδον ἀπλανῆ· δὲν θὰ ἴδωμεν οὔτε φυσικὰς περιγραφὰς, οὔτε συγκρίσεις σκοπίμους, οὔτε δια-

40. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 91, 31 Ἰανουαρίου 1885.

41. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 92, 5 Φεβρουαρίου 1885.

42. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 93, 7 Φεβρουαρίου 1885.

κρίσεις φωτιστικὰς, οὔτε κρίσεις ἀληθεῖς, οὔτε συλλογισμοὺς ὀρθοῦς, οὔτε συμπεράσματα λογικά (...) ⁴³ τί συνιστᾷ τὸν βίον ἔθνους τινός, τίνα ὕλην δέον νὰ περιλάβῃ μελέτη τὸν βίον τοῦτον ἔχουσα ἀντικείμενον γνώσεως; (...) ἀλλὰ τί ἐστὶ μυθολογία; τίνα σχέσιν πρὸς τὸν βίον ἔθνους τινός; Ἀποτελεῖ μέρος τοῦ βίου τούτου; καὶ πόσον καὶ ποῖον; Ἐπειτα πόσον πλάτος δίδωσιν εἰς τὸν ὄρον νεοελληνική; περιλαμβάνει τὴν ζῶσαν μόνην τῶν Ἑλλήνων γενεάν; ἢ καὶ τὴν πρὸ αὐτῆς μίαν ἔτι ἢ δύο ἢ τρεῖς ἢ πόσας γενεάς; τί δὲ τίθησιν ὡς ὄριον μεταξὺ τῶν νέων καὶ ἀρχαίων Ἑλλήνων; Οὐδὲ γρῦ λέγει οὔτε περὶ τούτων, οὔτε περὶ ἐκείνων (...), ὁ πιστεύων τὸν μῦθον ὡς ἀλήθειαν εἶνε μωρός, ὁ δὲ συναριθμῶν τὴν ἀλήθειαν μετὰ τῶν μύθων διασπείρει τὴν μεγίστην τῶν διαβολῶν καὶ εἶνε κακοῦργος· (...) Τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην καὶ τὸν ἀπόστολον Παῦλον καλεῖ μυθολόγους ὁ μυθολόγος τμηματάρχης. Ἐξετάζει ἐκ παραλλήλου τὸ Κοράνιον πρὸς τὸ Εὐαγγέλιον· ὁμιλεῖ ἐπίσης περὶ τῆς Σολωμονικῆς καὶ τῆς Ἀποκαλύψεως· παραθέτει ἀδιακρίτως καὶ συγκεχυμένως παραμύθια καὶ τραγούδια καὶ εὐχὰς τῆς ἁγίας κοινωνίας καὶ ρητὰ Γραφῶν καὶ ἀποσπάσματα Πατέρων. Μετὰ τοῦ Ἰησοῦτου Ριχάρδου καὶ τοῦ Ἀγαπίου Λάνδου φέρονται ὁμότιμα τὰ ὀνόματα τοῦ Ἀθανασίου, τοῦ Βασιλείου, τοῦ Γρηγορίου, τοῦ Κυρίλλου, τοῦ Δαμασκηνοῦ, ὡς διαδοτῶν προλήψεων καὶ δεισιδαιμονιῶν. Διηγῆται φύρδην μίγδην προλήψεις καὶ ἀληθείας περὶ παραδείσου καὶ νεραΐδων, περὶ δευτέρας παρουσίας καὶ καλλικαντζάρων, περὶ στριγγλῶν καὶ στοιχειῶν καὶ ἀγγέλων καὶ διαβόλων. (...) Αὐτὸς εἶνε ὁ κ. Ν. Γ. Πολίτης. Αὐτὸς εἶνε ὁ μαινόμενος κατὰ τῶν ἱερῶν μαθημάτων καὶ ὁμιλῶν κατ' αὐτῶν ἐν Συλλόγοις καὶ μοχθῶν νὰ ἐξορίσῃ αὐτὰ ἐκ τῶν σχολείων τοῦ κράτους. Αὐτὸς εἶνε ὁ ἀντεισάγων εἰς διδασκαλίαν τῶν ἑλληνοπαίδων τὰ δόγματα τοῦ ὕλισμοῦ καὶ τῆς ἀθεΐας. Αὐτὸς εἶνε ὁ περιφνημος τμηματάρχης τοῦ Υπουργείου τῆς Παιδείας. Αὐτὸς εἶνε ὁ σοφὸς σύμβουλος τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ. Βουλπιώτου. Αὐτὸς εἶνε ὁ ἐκ τῶν ἐκλεκτῶν ὑπαλλήλων τοῦ κ. Τρικούπη. Αὐτὸς εἶνε καὶ ἀπὸ αὐτὸν περίμενε ἐσὺ προκοπὴν διὰ τὰ τέκνα σου, λαὸ τῆς Ἑλλάδος. Αὐτὸς εἶνε καί, αὐτοῦ καὶ τῶν ὁμοίων αὐτοῦ ἐργαζομένων, κοιμᾶσθε σεῖς, σεβασμιώτατοι ἀρχιερεῖς καὶ λοιποὶ εὐλαβέστατοι κληρικοί. Αὐτὸς εἶνε, καὶ ὑπὲρ αὐτοῦ γράφων σὺ διὰ τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ σου ἄρθρον ἀθώσεως, σεβασμιώτατε ἀρχιερεῦ Σύρου καὶ Τήνου Μεθόδιε ...⁴⁴.

Ἦταν τόσο μεγάλο τὸ μένος τῶν στελεχῶν τοῦ Μακρακικοῦ κινήματος ἐναντίον τοῦ Ν. Πολίτη, πού συνέχιζαν νὰ ἀρθρογραφούν, ἐνῶ στὴ χώρα εἶχαν

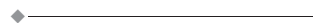

43. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 95, 14 Φεβρουαρίου 1885.

44. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Ἀθηνῶν, ἀριθ. 96, 19 Φεβρουαρίου 1885.

προκληρυχθεί εκλογές και υπήρξε κυβερνητική μεταβολή και άνοδος του Θεόδωρου Δηλιγιάννη στον πρωθυπουργικό θώκο. Όπως όφειλε, ο Νικόλαος Πολίτης υπέβαλε την παραίτησή του τον Απρίλιο του 1885 και στις 8 Μαΐου 1885 τον αντικατέστησε ο Αριστοτέλης Κουρτίδης, ενώ νέος υπουργός Παιδείας ανέλαβε ο Α. Ζυγομαλάς⁴⁵. Η νέα πολιτική ηγεσία έσπευσε τον Αύγουστο του ίδιου χρόνου να δημοσιεύσει νέο Διάταγμα, με το οποίο προχώρησε στη δραματική περικοπή των ωρών διδασκαλίας των νέων Ελληνικών, καταργούσε τις εκθέσεις ιδεών και τις αντικαθιστούσε με ορθογραφικές ασκήσεις στην αρχαία ελληνική, στηριζόμενη στα πορίσματα μιας επιτροπής, που είχε συσταθεί από μάχιμους εκπαιδευτικούς⁴⁶. Στην πραγματικότητα πίσω από την επίκληση παιδαγωγικών λόγων επί τη βάση των όσων έχουμε προαναφέρει, υποκρύπτεται σαφής πολιτική σκοπιμότητα. Δεν είναι τυχαίο ότι περίπου ένα μήνα πριν

45. Δυστυχώς μάλλον λόγω τυπογραφικού λάθους έχει καταγραφεί λανθασμένα έως σήμερα ο χρόνος θητείας του Ν. Πολίτη στο Υπουργείο Παιδείας. Συγκεκριμένα ο Στίλπων Κυριακίδης στην επιμνημόσυνη ανασκόπηση του βίου και του έργου του αναφέρει: *...Κατά τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1884 μετὰ τὴν ἀποπεράτῳσιν τῆς κατατάξεως τῆς βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς διορίσθη τμηματάρχης τῆς Μέσης Ἐκπαιδεύσεως. Παρατηθεὶς δὲ τῆς θέσεως ταύτης κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1885 διορίσθη ἐκ νέου τὸν Μάϊον τοῦ αὐτοῦ ἔτους. Ἀνετέθη δ' εἰς αὐτόν τότε καὶ τὸ ἔργον τοῦ Γενικοῦ Επιθεωρητοῦ τῶν δημοτικῶν σχολείων...*, Στίλπων Κυριακίδης, «Ν. Γ. Πολίτης», Λαογραφία 7 (1923), σ. ις'. Στην πραγματικότητα, όπως αποδεικνύεται από τις πηγές της εποχής, ο Νικόλαος Πολίτης παραιτήθηκε στις 19 Απριλίου 1885, μόλις ανέλαβε τα καθήκοντά του ο νέος υπουργός Αντ. Ζυγομαλάς, *...καὶ ὁ ἐν τῷ ὑπουργείῳ τῆς παιδείας τμηματάρχης τῆς Μέσης ἐκπαιδεύσεως κ. Ν. Γ. Πολίτης υπέβαλε τὴν παραίτησιν αὐτοῦ τῷ νέῳ ὑπουργῷ τῆς Παιδείας τὴν πρώτῃν ἡμέραν τῆς ἐγκαταστάσεως αὐτοῦ*, εφημ. *Ἀκρόπολις* Ἀθηνῶν, αριθ. 1062, 23 Απριλίου 1885. Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας ανέλαβε ο Θεόδωρος Φλογαΐτης, τμηματάρχης της Ανωτέρας Εκπαίδευσης ο καθηγητής της Φιλοσοφικής Σχολῆς Γεώργιος Μιστριώτης, στη θέση του Μίνωος Λάππα. Βλ. εφημ. *Ἀκρόπολις* Ἀθηνῶν, αριθ. 1060, 20 Απριλίου 1885 και Στέφανος Μ. Παρίσης, *ὄπ.*, τόμ. Γ', σ. ι'. Κατά συνέπεια ο Νικόλαος Πολίτης υπηρέτησε στο Υπουργείο Παιδείας στα εξής χρονικά διαστήματα: α) ως τμηματάρχης Μέσης Εκπαιδεύσεως από 17 Απριλίου 1884 έως 19 Απριλίου 1885, β) ως τμηματάρχης Μέσης Εκπαιδεύσεως και Γενικός Επιθεωρητής των Δημοτικών Σχολείων από 19 Μαΐου 1886 έως 19 Ιανουαρίου 1888.
46. Β.Δ. 31.8.1885 «Περὶ τροποποιήσεως του ἀπὸ 23 Ἰουνίου 1884 προγράμματος τῶν μαθημάτων τῶν Ἑλληνικῶν Σχολείων και Γυμνασίων», ΦΕΚ 109 Α/31.8.1885, Στέφανος Μ. Παρίσης, *ὄπ.*, τόμ. Β', σ. 59-62. Για τη σύνθεση της επιτροπής που ευθύνεται για την συντηρητική παλινδρόμηση στο μάθημα των Νέων Ελληνικών διαφωτιστική είναι η πιο κάτω αναφορά: *...Εἰδική ἐπιτροπή, συγκεκλιμένη ἐκ τοῦ γενικοῦ γραμματέως τοῦ ἐπί τῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑπουργείῳ κ. Φλογαΐτου, ἐκ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ διδασκαλείου Ἀθηνῶν κ. Χ. Παπαμάρκου, τοῦ Μιλτιάδου Βρατσάνου και τεσσάρων Γυμνασιαρχῶν, ἐργάζεται ἀπὸ εἴκοσι περίπου ἡμερῶν εἰς τὴν σύνταξιν νομοσχεδίου, ὑποβληθησομένου εἰς τὴν προσεχῆ βουλευτικὴν σύνοδον καὶ ἐπιφέροντος ριζικὴν ἀναδιοργάνωσιν εἰς τὴν κατωτέραν καὶ μέσῃν ἐκπαίδευσιν τοῦ κράτους*, εφημ. *Ἀκρόπολις* Ἀθηνῶν, 22 Αυγούστου 1885, αριθ. 1176.

τις εθνικές εκλογές, ο Σωτήριος Φιλάρετος εξέπεμπε σαφές προειδοποιητικό μήνυμα προς την τότε κυβέρνηση...*Ἐὰν ἔκαμε πολλὰ καὶ ἄλλα σφάλματα ἡ κυβέρνησις τοῦ κ. Τρικούπη, τὸ πρῶτον καὶ μέγιστον εἶναι ὅτι οὐδόλως φροντίζει περὶ τῆς θρησκευτικῆς καὶ ἐκπαιδευτικῆς μορφώσεως τοῦ ἔθνους, ἀλλὰ μᾶλλον ἐνσπείρει τὴν διαφθοράν, διότι ἄνθρωπον ἄπιστον καὶ ἀντίχριστον διατηρεῖ ὡς τμηματάρχην τοῦ Ὑπουργείου τῆς Παιδείας καὶ ἐπιτρέπει εἰς αὐτὸν νὰ διαδίδῃ ἀποινεῖ τὰ δόγματα τῆς παραφροσύνης του πρὸς διαφθοράν τῆς νέας τοῦ ἔθνους γενεᾶς καὶ δὲν διορθοῖ τὴν ὑπ' αὐτοῦ τολμηθεῖσαν παρανομίαν. Οἱ ἄρχοντες τῆς Ἑλλάδος πρέπει νὰ γνωρίζωσιν (...) ὅτι οἱ πρόγονοι καὶ οἱ πατέρες ἡμῶν κατέλιπον καὶ υἱοὺς ἀξίους ἐαυτῶν, οἵτινες ἔχουσι τὴν γενναιοῦτητα νὰ λουσθῶσιν ὡς ἐκεῖνοι εἰς τὸ αἷμα των, ἀλλ' ὄχι νὰ ἀφήσωσι τὴν πατριδα των ἔρμαιον τῶν ἐξωμοσάντων τὴν πίστιν των εἰς τὰ πορνοστάσια τῶν Παρισίων καὶ τῶν Ἀθηνῶν (...). Φίλοι τῆς Ἑλλάδος εἶνε καὶ ἡ εὐλογία αὐτῆς στέφει τὴν κεφαλὴν ἐκείνων, ὅσοι ἀγωνίζονται καὶ θὰ ἀγωνισθῶσιν ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς τοῦ ἔθνους ἀναπλάσεως, καὶ ἡ δόξα αὐτῶν οὐ ποτ' ὀλεῖται. Ἡ ἀγαθὴ αὕτη τοῦ ἔθνους μερὶς καὶ ἐν τῇ πρωτευσούσῃ καὶ ἐν ταῖς επαρχίαις τὴν διὰ τῶν ρηθέντων μέσων ἀνάπλασιν τοῦ ἔθνους πρέπει νὰ ἀναπετάσῃ ὡς σημαίαν τῆς κατὰ τὰς ἐπικειμένας βουλευτικὰς ἐκλογάς. Εἰς πᾶσαν πόλιν πρέπει οἱ πολῖται συνελθόντες νὰ συντάξωσιν ἐν ὑπὸ τοιαύτην ἔννοιαν πρόγραμμα καὶ νὰ εἰπῶσιν εἰς τοὺς ὑποψηφίους: τότε θὰ σᾶς δώσωμεν τὴν ψῆφον μας, ὅταν παραδεχθῆτε τὸ πρόγραμμα τοῦτο...⁴⁷.*

Επομένως, θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι η συντηρητική αντιπολίτευση είχε κάθε λόγο να επενδύσει σ' αυτή τη σφοδρή αντιμαχία, προσδοκώντας πολιτικά οφέλη ιδίως μετά τη δημόσια εμπλοκή της Ιεράς Συνόδου με τα γνωστά επακόλουθα. Έτσι εξηγείται ικανοποιητικά η αφύσικη παράταση της πολεμικής των παραεκκλησιαστικών κύκλων και η παράλογη εμμονή τους στη συντήρηση του θέματος. Επομένως είχε κάθε λόγο ο Απόστολος Μακράκης να εκφράζει την ικανοποίησή του για την περίδοξη νίκη του, όταν στις 3 Μαΐου υπενθύμιζε στους αναγνώστες του το ποιόν και τα έργα του μισπητού τμηματάρχη: *...Ὁ Ν. Γ. Πολίτης εἶνε ἐκεῖνος, ὅστις μετὰ τοῦ πρώην ὑπουργοῦ Βουλπιώτου ἐν ἐπιγνώσει καὶ ἐκ κακῆς προθέσεως, εἰσήγαγον εἰς τὰ Ἑλληνικὰ Σχολεῖα τοῦ κράτους βιβλία ἀσεβῆ καὶ ὑβριστικὰ εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, ὅπως διαφθείρωσι τοὺς νέους καὶ ποιήσωσιν αὐτοὺς ἀθρήσκους καὶ ἀθέους...⁴⁸.*

Όσο για τον Νικόλαο Πολίτη, έχοντας αποκομίσει σαφή πλέον αντίληψη

47. Εφημ. *Νέον Κήρυγμα* Αθηνών, αριθ. 97, 21 Φεβρουαρίου 1885.

48. Εφημ. *Λόγος* Αθηνών, αριθ. 587, 3 Μαΐου 1885.

για τη σπουδαιότητα του ελαχίστου στην εφηρμοσμένη πολιτική, θα επανέλθει στο Υπουργείο Παιδείας στις 19 Μαΐου 1886 για τη νέα θητεία του πολύ πιο ώριμος, θα συνεχίσει το δημιουργικό του έργο έως ότου στις 19 Ιανουαρίου 1888, όταν αρνούμενος να υποκύψει στις αφόρητες πολιτικές πιέσεις, θα παραιτηθεί εκ νέου. Κι όμως τον Νοέμβριο του 1871, χωρίς να το αντιλαμβάνεται, σε μια έξοχη βιβλιοκριτική της κωμωδίας «Αγορά» του Δημητρίου Παπαρρηγόπουλου αναφερόμενος στα κύρια γνωρίσματα της εποχής του έγραφε: *...Πρέπει να ομολογήσωμεν ότι ο δέκατος ένατος αιών, κατά τὸν ὁποῖον καυχόμεθα ὅτι ζῶμεν, ὑπερτερεῖ ὅλων τῶν ἄλλων κατὰ τὸν ἐγωισμόν. Αἰωνίως ἐγκωμιάζομεν ἑαυτοὺς καὶ ἐναβρυνόμεθα δι' ὅσα κατ' αὐτῶν διεπράξαμεν, ἂν ὅμως μετ' αὐταπαρνήσεως στρέψωμεν τὴν κεφαλὴν πρὸς τὰ ὀπίσω καὶ φιλοσοφικώτερον ἐξετάσωμεν τὴν ὁδόν, τὴν ὁποῖαν ἐν μέσῳ τόσων πανηγυρικῶν διπνύσαμεν, θέλομεν μετ' ἀπορίας ἰδεῖ ὅτι ἡ πρόοδος εἶναι πρόοδος κατ' ἐπιφάνειαν καὶ ἐὰν δὲν κατατρίβωμεν σήμερον δέκα ὅλα ἔτη, ὅπως ἀπὸ τῆς Τροίας μεταβῶμεν εἰς τὴν Ἰθάκην, ὡς ὁ ὀμηρικὸς Ὀδυσσεύς, δὲν εἴμεθα ὅμως καὶ τούτου εὐτυχέστεροι(...). Ὁ ἄνθρωπος προχωρεῖ, προχωρεῖ πάντοτε! Δυστυχῶς τὸ σημεῖον εἰς ὃ ποτὲ θὰ καταλήξει, δὲν θὰ ἦναι ἴσως ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον ἤλπιζε νὰ φτάσῃ... Ἦδη κατὰ τὸν αἰῶνά μας οἱ σιδηροὶ τῆς θετικότητος βραχίονες συντρίβουσιν ὅ,τι ἰδανικὸν ἢ ἀνθρωπίνην φαντασία ἠδυνήθη νὰ πλάσῃ καὶ εἰς τοὺς καπνοὺς τῶν μηχανῶν κινδυνεύει νὰ πνιγῇ ἢ ποίησις...⁴⁹.*

Προφανώς ποτέ δε θα μπορούσε να διανοηθεί ότι μια τολμηρή εκπαιδευτική καινοτομία του θα κινδύνευε να πνιγεί μέσα στην πνευματική κοίτη ενός ποιήματος.

49. Ν. Γ. Πολίτης, «Βιβλιογραφία: Ἀγορά ὑπὸ Δ. Παπαρρηγοπούλου», *Παρθενών*, τόμ Α, φυλλάδιον Θ' (Νοέμβριος 1871), σ. 522.

SUMMARY

Dimitris Th. Katsaris

N. Politis the 'Atheist'

Nikolaos G. Politis is righted in the Pantheon of the most important intellectuals of Modern Hellenism. Being an inspired social thinker, he suggested and implemented certain radical modifications in education, such as the teaching, in June 1884, for the first time in the history of Greek education, of the subject of Greek Literature in secondary education.

The present article reveals certain unknown aspects of Politis' social activity which shed light on his ideological identity. Since he himself had included in the syllabus of Greek Literature the poem 'Poets', written by the romantic poet Demetrios Paparrigopoulos, which was regarded by certain groups as atheistic and antichristian, a fierce and lengthy dispute broke out between Politis and non-official ecclesiastical bodies. This then led to the involvement in the dispute of the Church itself. Despite strong reactions throughout society and demands for Politis' resignation from the Ministry of Education, the Church opted for the more moderate solution of releasing a statement demanding excision of the offending sections of the poem. In turn, the Ministry of Education, submitting to these powerful pressures and calculating the potential political cost, requested Politis to compose a new circular excluding the poem from the syllabus, which was dispatched in November 1884.